

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Nazwy zmysłu smaku w języku polskim

Author: Barbara Mitrenga

Citation style: Mitrenga Barbara. (2009). Nazwy zmysłu smaku w języku polskim. "LingVaria" (2009, nr 2, s. 227-236).

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Barbara Mitrenga¹
Uniwersytet Śląski
Katowice

NAZWY ZMYŚLU SMAKU W JĘZYKU POLSKIM

*Smak zależy z części rzeczy smacznych w usta wchodzących;
bo choćby najsmaczniejsze rzeczy same w sobie były,
a język nie byłby sposobny do przyjęcia smaku ich,
tedy żadnego smaku nie czuje (SL, Smak).*

Nazwa zmysłu smaku pod kilkoma względami różni się od pozostałych czterech nazw podstawowych zmysłów człowieka – wzroku, słuchu, węchu oraz dotyku². Przede wszystkim inna jest pod względem genetycznym, ponieważ nie jest nazwą słowiańską oraz nie funkcjonuje w polszczyźnie od początku jej istnienia. W odróżnieniu od nazw: *wzrok*, *słuch*, *węch* i *dotyk*, które są wyrazami ogólnosłowiańskimi, bezpośrednimi kontynuantami prasłowiańskich wyrazów: **zorkB* ‘spojrzenie, wzrok’ (pierwotna nazwa czynności od **zbrěti* ‘patrzeć’); **sluchB* ‘słyszenie, zdolność słyszenia; to, co się słyszy; narząd słuchu, ucho’ lub derywatami od prasłowiańskich czasowników: **Qchati* ‘pachnieć; wciągać nosem zapach, odbierać wrażenia węchowe’; **tykati* ‘dotykać, trącać, poruszać, stukać; wbijać, wtykać, wpychać’ (SEBor), nazwa *smak* jest pożyczką ze średnio-wysoko-niemieckiego *smac / smach / smacke* ‘smak, zmysł smaku; smak czegoś, posmak’, której pierwsze poświadczenie tekstowe datuje się na wiek XV. Ponieważ wyraz *smak* nie istnieje w polszczyźnie od początku jej istnienia, warto postawić pytanie, jak zmysł smaku był nazywany przed przeszczepieniem na grunt języka polskiego niemieckiej pożyczki.

¹ Autorka pozostaje pod opieką naukową prof. dr hab. Krystyny Kleszczowej.

² Istnieje wiele propozycji wyodrębniania i klasyfikowania zmysłów. Arystoteles dzielił zmysły na zewnętrzne: wzrok, słuch, powonienie, smak i dotyk, oraz wewnętrzne: tzw. zmysł wspólny, wyobraźnia, pamięć i instynkt (Krapiec 2008: 301). Poza pięcioma podstawowymi zmysłami (nazywanymi także naturalnymi lub biblijnymi), czyli wzroku, słuchu, węchu, smaku i dotyku, wyróżnia się między innymi zmysł temperatury, zmysł bólu, zmysł muskularny, zmysł kinestetyczny, zmysł równowagi, zmysł barw, tzw. szósty zmysł, także zmysł wiary. Podczas konferencji „Z zagadnień metodologii badań językoznawczych”, która odbyła się w Krakowie w dniach 10–11 marca 2008 roku, Krystyna Pisarkowa w wystąpieniu *Mowa jako zmysł* zastanawiała się nad zasadnością wyodrębnienia mowy jako jednego ze zmysłów.

Celem tego artykułu jest pokazanie sposobów nominacji odczuć smakowych w historii języka polskiego, przedstawienie słownictwa związanego ze zmysłem smaku funkcjonującego w polszczyźnie historycznej oraz ewolucji semantycznej wybranych leksemów. Materiał źródłowy został wyekscerpowany ze *Słownika staropolskiego* (SSp), *Słownika języka polskiego* Samuela Bogumiła Lindego (SL), *Słownika warszawskiego* (SW), *Podręcznego słownika dawnej polszczyzny* (PSDP), *Małego słownika zaginionej polszczyzny* (MSZP) oraz *Uniwersalnego słownika języka polskiego* (USJP). Punktem wyjścia rozważań będzie analiza porównawcza wyrazu *smak* w wybranych językach słowiańskich (czeskim, słowackim, słoweńskim, bułgarskim, serbskim, chorwackim, rosyjskim, ukraińskim i białoruskim), germańskich (niemieckim, holenderskim, duńskim, norweskim i szwedzkim) i romańskich (łacińskim, francuskim, włoskim, hiszpańskim, portugalskim)³ oraz analiza fragmentów tekstów spowiedzi powszechniej z XIV i początków XV wieku.

Zestawienie nazwy *smak* w wybranych językach słowiańskich, germańskich i romańskich pokazują poniższe tabele:

Tabela 1. Nazwa *smak* w językach słowiańskich

czes.	słow.	słoweń.	bułg.	serb.	chorw.	ros.	ukr.	białorus.
<i>chut'</i>	<i>chut'</i>	<i>okus</i>	<i>wkus</i>	<i>ukus</i>	<i>okus</i>	<i>wkus</i>	<i>smak</i>	<i>smak</i>

Tabela 2. Nazwa *smak* w językach germańskich

niem.	holend.	duń.	norw.	szwedz.
<i>Geschmack</i>	<i>smaak</i>	<i>smag</i>	<i>smak</i>	<i>smak</i>

Tabela 3. Nazwa *smak* w językach romańskich

łac.	fr.	wł.	hiszp.	port.
<i>gūstūs / sapor</i>	<i>goût / saveur</i>	<i>gusto / sapore</i>	<i>gusto / sabor</i>	<i>gosto / sabor</i>

Porównanie słowiańskich, germańskich i romańskich odpowiedników nazwy *smak* pokazuje, że spośród języków słowiańskich jedynie w językach polskim, ukraińskim i białoruskim funkcjonuje pożyczka *smak*, natomiast w pozostałych istnieją wyrazy: *chut'* (czeski, słowacki) oraz oparte na wspólnym rdzeniu *-kus-* nazwy: *okus* (słoweński), *ukus* (serbski), *wkus* (rosyjski, bułgarski). W językach romańskich funkcjonują dwa odpowiedniki wyrazu *smak* jako zapożyczenia łacińskiego *gūstūs* 'smak, kosztowanie, smakowanie' (*gūstātūs* 'zmysł smaku', *gūstō* 'kosztować, smakować; spożywać') oraz *sāpōr* 'smak' a) 'przysmaki, łakocie'; b) 'miły zapach, woń; c) 'smak = rozum, sąd, elegancja'⁴. Zestawienie słowiańskich odpowiedników na-

³ Materiał językowy przedstawiony w tabelach 1–3 został zaczerpnięty ze słowników dostępnych na stronach internetowych: <http://www.langtolang.com>, <http://megasloownik.pl>, <http://www.slovníki.duno.pl> oraz *Słownika łacińskiego – polskiego* (SŁ-P).

⁴ Łaciński rdzeń *-gus-* zawiera się w wyrazie *gust* 'poczucie piękna, harmonii, elegancji, wytworności; smak' i w utworzonych od niego derywatach: *gustować* 'lubić kogoś, coś, mieć do czegoś lub kogoś upodobanie', *gustowny* 'będący w dobrym guście', *gustownie*, *gustowność* oraz latynizmach:

zwy *smak* okazało się dobrym tropem do dalszych poszukiwań pierwotnej polskiej nazwy zmysłu smaku, funkcjonującej w polszczyźnie przed wiekiem XV, jednak dopiero analiza fragmentów najstarszych tekstów spowiedzi powszechnej potwierdziła istnienie w polszczyźnie historycznej „słowiańskiej” nazwy zmysłu smaku.

W komentarzu do spowiedzi powszechnej zawartym w *Chrestomatii staropolskiej* czytamy:

Spowiedź powszechna, odmawiana w czasie mszy, należała, podobnie jak modlitwy codzienne i dekalog, do pierwszych zapewne tekstów tłumaczonych na język polski [...]. Na schemat spowiedzi składało się wyznanie grzechów z zakresu dwóch przykazań miłości, dziesięciorga przykazań, siedmiu grzechów głównych, grzechów popełnionych pięcioma zmysłami, przeciw uczynom miłosiernym względem duszy i ciała, artykułom wiary, nakazom kościelnym (jak łamanie postu, niezachowanie świąt) (Wydra, Rzepka 1995: 26).

Analiza fragmentów trzech przekładów spowiedzi powszechnej, dotyczących wyznania grzechów popełnionych pięcioma zmysłami, dowodzi, że zmysł smaku nazywany był *ukuszeniem*:

Ja gresni czlowek kaiØ se oczu y mile marie matcze boze y wsem swantym y tobe otcze duchowni mich wszech grzechow, czom se gich dopuszczil ot mego porodzenia az do dziszszego dna mØ pØczØ rozumu: werrzenym, slissenym, vkussenym, pomyslenym, przemowenym (Spowiedź powszechna w odpisie z roku 1375, Borawski, Furdal 2003: 29).

Ia grefni czlowek kaiøfe | oczu y mile marie matcze boze | y wfem fwantym y tobe otcze | duchowni mich wfech grzech=|ow czomse gich puszczil otme=|go porodzenia az do dziffefego |dna mØ pØczØ rozumu wezren=|ym sliffeny^m vkuffeny^m pomisle=|ny^m przemoweny^m [...] (Spowiedź powszechna z początku XV wieku, rkps Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie nr 1681 k. 98v, Wydra, Rzepka 1995: 26).*

My grzeszni ludze szpowadami szØ bogw naszwm milemw, szthworziczelowi y othqpiczelowi naszich grzechow, czszozmi szØ gych dopwszczili od naszego porodzenia asz do dzysz dna, iszeszni szgrzeszili w pØczy szmiszloch sziwotha naszego: widzenim, szliszenim, dothikanym, powonenim, wquszenim (Spowiedź powszechna, rkps Biblioteki Jagiellońskiej nr 1299 k. 1r, Vrtel-Wierczyński 1977: 51).

Funkcjonowanie w polszczyźnie wyrazu *ukuszenie*, w znaczeniu odnoszącym się do zmysłu smaku, poświadczają źródła leksykograficzne. W SStp wyraz *ukuszenie* ma cztery znaczenia:

1. ‘zranienie zębami, ugryzienie, dentibus vulnerandi, mordendi actus’;
2. ‘zjedzenie, comedendi actus’;
3. ‘przedsmak, próbka tego co ma nastąpić, specimen, signum eius rei, quae fiet’;
4. ‘zmysł smaku, sensus gustandi’.

Również czasowniki *ukusić* i *ukuszać* wskazują na doświadczenie smaku. W SStp zostały odnotowane trzy znaczenia czasownika *ukusić*:

1. ‘zjeść lub wypić trochę czegoś, doświadczyć smaku czegoś, skosztować, spróbować, aliquid comedere vel bibere, gustare’;
2. ‘zjeść, spożyć, comedere, sumere’;
3. ‘zaznać, doświadczyć, aliqua re affici’.

degustować ‘określać jakość produktów spożywczych na podstawie ich smaku; smakować’ (USJP), *degustacja*, *degustator*, *degustacyjny*.

Odnotowane w SS^tp znaczenie czasownika *ukuszać* ‘jeść lub pić trochę czegoś, brać do ust, kosztować, aliquid comedere vel bibere, in os ingerere, gustare’ jest bliskie znaczeniu czasownika *ukusić* 1.

Obok wyrazów *ukuszenie*, *ukusić* i *ukuszać* SS^tp rejestruje także wyrazy: *ukąszenie* 1. ‘zranienie zębami itp., ugryzienie, dentibus vulnerandi, mordendi actus’; 2. ‘zjedzenie, actus comedendi’ oraz *ukąsić* 1. ‘uchwyciwszy zębami itp. zranic, skaleczyć, ugryźć, dentibus laedere, vulnerare, morderere’; 2. ‘odgryźć, odciąć, demorderere, abscidere, desecare’. Między wyrazami *ukuszenie*, *ukusić* i *ukuszać* oraz *ukąszenie*, *ukąsić* istnieje wyraźny związek semantyczny – doświadczenie smaku czegoś jest możliwe po skosztowaniu, czyli odgryzieniu, wzięciu do ust i zjedzeniu lub wypiciu niewielkiej ilości jakiejś potrawy czy napoju. Wymienione szeregi wyrazów nie są jednak ze sobą powiązane etymologicznie. Wyrazy *ukąszenie* i *ukąsić* stanowią kontynuanty prasłowiańskiego odrzeczownikowego czasownika **kQsiti* ‘rozrywać, rozszarpać, rozgryzać na kawałki’, będącego derywatem od **kQsB* ‘kawałek odkąszony, ugryziony’, poświadczonego w polszczyźnie XV wieku w znaczeniu ‘kawałek czegoś jadalnego’, ‘kawałek, część, pewna ilość czegoś, trochę, nieco’. Natomiast wyrazy *ukuszenie*, *ukusić* i *ukuszać* są derywatami od poświadczonego w XIV wieku czasownika *kusić* ‘poddawać próbie, doświadczać; wabić, nęcić; wystawiać na pokusę, skłaniać do złego’, funkcjonującego w staropolszczyźnie w szerszym i bardziej konkretnym znaczeniu między innymi ‘kosztować, próbować smakiem’ (często w formacjach prefiksalnych: *skusić*, *ukusić*, *zakusić*) (SESł: 429). Bezpośrednią podstawą dla czasownika *kusić* był prasłowiański czasownik **kusiti*, będący starą pożyczką z gockiego *kausjan* ‘kosztować, próbować, doświadczać’, definiowany przez Aleksandra Brücknera (SEBr.) jako ‘kosztować (kąsać)’, ‘próbować, doświadczać’, przez Franciszka Sławskiego (SESł.) i Wiesława Borysia (SEBr.) jako ‘kosztować, próbować (smakiem), poddawać próbie, doświadczać; wodzić na pokuszenie, skłaniać do złego’⁵, a przez Andrzeja Bańkowskiego (SEBań.) w konstrukcji *kusić* (czegoś) ‘próbować smaku, biorąc do ust (kąsek jada albo łyk napoju)’.

Warto nadmienić, że czasownik *kusić* jest wyrazem ogólnosłowiańskim, którego odpowiednikami są: czeskie *okusiti* ‘skosztować, spróbować, poddać próbie’, słowackie *okúsit* ‘skosztować, spróbować; doświadczyć, przeżyć’, rosyjskie *vkusitb* ‘zakosztować, spróbować, doświadczyć’, staroruskie *kusiti* ‘próbować smaku, kosztować’, staro-cerkiewno-słowiańskie *iskusiti* ‘poddać próbie, doświadczyć, skusić, wystawić na pokuszenie’, dawne chorwackie i serbskie *kūsiti* ‘próbować, doświad-

⁵ Dane etymologiczne wskazują jednoznacznie, że wyrazy *ukuszenie*, *ukusić* i *ukuszać* pochodzą od prasłowiańskiego czasownika **kusiti*, nie zaś **kq̄siti*. F. Sławski zauważa jednak, że w części języków słowiańskich, w których prasłowiańska nosówka **Q > u*, widać zmieszanie obu czasowników. W języku polskim jedynie A. Brückner uważał wyraz *kusić* za rodzimy wariant psł. **kq̄siti* („kusić [...] pierwotne znaczenie ‘kosztować (kąsać)’, ‘próbować, doświadczać’”) (SEBr.: 284–285). Por. rozwój **kQsB* na gruncie polskim (*kęs*) i czeskim (*kus*). F. Sławski podaje, że język polski przejął czeskie *kus*, stąd staropolskie ‘skibka, kawał chleba’ (XV w.), jednak wyraz *kus* w znaczeniu pierwotnym ‘kęs, kawał’ było w Polsce wyjątkowe i sporadyczne. Polszczyzna przejęła z języka czeskiego jego wtórne znaczenie, tj. ‘dzieło, czyn, robota’; w XVI w. powszechne było jego znaczenie przenośne wyrazu *kus* ‘figiel, sztuczka, kawał, podstęp, oszukaństwo’, obecne w zwrocie *psi kus* ‘psi figiel, psia sztuczka’ (dzisiejszy *psikus*) (SESł.: 426–427, 430).

czać’, słoweńskie *okúsi* ‘skosztować’, bułgarskie dialektalne *kúsam* ‘próbuję, kosztuję jedzenie’ (SEBr.: 284–285, SF: 429, SBor.: 276). Mimo że, jak zauważa A. Brückner „u nas *kusić* zatraciło znaczenie smaku” (SEBr.: 285), w innych językach słowiańskich wyraz zachował się. Związek ten jest widoczny również w oznaczających ‘smak’ rzeczownikach *okus*, *ukus* i *wkus* (zob. tabela 1.).

Nieobecne we współczesnej polszczyźnie znaczenie czasownika *kusić* i jego de-rywatów *skusić*, *ukusić*, *ukuszać*, *kuszenie*, *ukuszenie*, związanych ze zmysłem smaku, oraz wyraz *kus* w znaczeniu ‘kęs’ rejestruje SL. Czasownik *kusić* wraz z *ukusić* i *skusić* Linde definiuje jako ‘smakiem kosztować, czyli doświadczać, nieco zażywać’, co popiera następującymi cytatami⁶:

Skoro tego ukusicie, wnet pomrzecie. (W. Post. W. 3, 179)

Nie pragnie tego człowiek, czego nie ukusi. Ale skoro skosztuje, chciwie się go chwyci. (Pot. Zac. 6)

Ślubowali, że nie ukusić nie mają, ażby go zabili. (W. Act. 23, 14)

Skusiwszy potraw smaczno przyprawionych, Pije ze złotych czar do postów onych. (Chelch. Pop. A 4 b)

Natomiast czasowniki *ukusić* i *ukuszać*, zdefiniowane jako ‘skosztować, kosztując nieco zażyć, zasmakować’, autor potwierdza przykładami:

Gdy miodem tym pomażesz szczepy, gąsienice pomrą, gdzie na to przydą i ukuszą. (Spicz. 134)

Żaden z tych, którzy byli zaproszeni, nie ukusi wieczerzy mojej. (Dambr. 330)

Tego dnia dobytek i woły i inne bydło niech nic nie ukuszają. (1 Leop. Jon. 3, 7)

Piotr, gdy łaknął, chciał też czego ukusić. (1 Leop. Act. 10, 10)

W SL odczasownikowe formy *kuszenie* i *ukuszenie* są synonimiczne wobec ‘smak’, ‘zmysł smaku’ i ‘smakowanie’. Linde definiuje *mysł ukuszenia*, *sensus gustus* jako ‘mysł powierzchniowy, pojmujący rzeczy smak w sobie mające’ (*Sak. pr. 85*)⁷:

Utracił zmysł i kuszenie, albowiem najmniej nie dbał, jakie były potrawy. (Wys. Aloj. 320)

Wiek swój na rozkoszach z ukuszenia i dotykania pochodzących, trawil. (Krom. 83)

Język jest naczyniem ukuszenia, dlategoż aby smaki pokarmów przez niego łatwiej przenikały. (Sak. Probl. 78)

W ukuszeniu naczyniem jest język. (Sak. Probl. 85)

Ucho słów doświadcza, a gardło pokarmy ukuszeniem rozeznawa. (1 Leop. Job. 34)

⁶ Cytaty zaczerpnięte z SL przytaczam wraz z lokalizacjami (skrótami nazwisk autorów, nazw dzieł i numerów stron). Podane przez Lindego lokalizacje wskazują na teksty z drugiej połowy XVI i XVII wieku (między innymi *Postyllę większą* Jakuba Wujka, *Nowy zaciąg pod chorągiew* Wacława Potockiego, *Poprząsiony pokój* Henryka Chelchowskiego, *Zielnik* Hieronima Spiczyńskiego, *Biblię* w tłum. Jana Leopolda, *Kazania* księdza Samuela Dambrowskiego, *Żywota S. Alojzego* księdza Szymona Wysockiego, *Kronikę* Marcina Kromera w tłum. Marcina Błażewskiego).

⁷ Linde oznacza wyraz *ukuszenie* oraz nazwę *mysł ukuszenia* gwiazdką, co wskazuje, że są one rzadkie, przestarzałe (SL, *smak*, *zmysł*, *ukusić*), czasem nie stosuje wyróżnienia (SL, *kusić*).

Szereg przykładów tekstowych, poświadczających funkcjonowanie czasowników *ukusić* ‘spróbować, skosztować’, *ukaszać* ‘kosztować, próbować’, ‘jadać, ujadać, ugryzać’ i gerundium *ukuszenie* ‘ukąszenie, ugryzienie’, ‘smak, smakowanie, zmysł smaku, zdolność smakowania’, notuje Stefan Reczek w *Podręcznym słowniku dawnej polszczyzny*. Autor wyraźnie oddziela znaczenia, związane z ‘próbowaniem’ i ‘kosztowaniem’, a zatem doświadczaniem smaku (wywodzące się od czasownika **kusiti*), od znaczeń odnoszących się do ‘jedzenia’, ‘ugryzania’ i ‘ukąszenia’ (wywodzących się od czasownika **kāsiti*). Przykładami tekstowymi, poświadczających funkcjonowanie czasownika *ukusić* w znaczeniu ‘spróbować, skosztować’ oraz rzeczownika *ukuszenie* ‘smak, smakowanie, zmysł smaku, zdolność smakowania’ są cytaty z *Biblii królowej Zofii*, *Psalterza floriańskiego* i *Psalterza puławskiego*⁸:

Iżem tego miodu ukusił. (BkZ)

Ukuście i widzcie, iż słodki jest. (PFl)

A jakoż ukusił nawzaciejszy gość wody. (PPuł)

Znaczenia czasowników *kusić* ‘kosztować, próbować’ i *skusić* ‘popróbować, zakosztować’ odnotowane zostały również w MSZP.

Rozważania nad niezachowanymi w polszczyźnie czasownikami i rzeczownikami wywodzącymi się od prasłowiańskiego czasownika **kusiti*, odnoszącymi się znaczeniowo do zmysłu smaku, skłaniają do poszukiwania śladów tej dawnej relacji semantycznej we współczesnej polszczyźnie. Możliwość użycia wyrazów *kusić*, *skusić się*, *kuszący*, *pokusa* w kontekstach *kusić smakiem czegoś*, *skusić się na coś słodkiego*, *kuszący smak*, *słodka pokusa*, *mieć pokusę na coś*, prowadzi do wniosku, że mogą one funkcjonować w odniesieniu do smaku, wartościując *in plus* doznanie smakowe, smak potrawy lub napoju.

Należy zaznaczyć, że słowniki etymologiczne i źródła leksykograficzne odnotowują istnienie w polszczyźnie rzeczowników *chuć* i *chęć* w znaczeniu ‘smak’ i ‘smakowitość’. Mimo że wyrazy te nie funkcjonowały jako nazwy zmysłu smaku, zauważmy, że semantycznie odnosiły się do percepcji smakowej.

F. Sławski tłumaczy pierwotne znaczenie rzeczownika *chuć* jako ‘chęć, skłonność’, zaznacza jednak, że w XVI wieku funkcjonował on także w znaczeniu ‘smak’ jako pożyczka z czeskiego *chut*’ albo ukraińskiego *chut*’. Znaczenie funkcjonującego od XV wieku rzeczownika *chęć* określa jako ‘chęć, wola, smak’. Podobne stanowisko zajmuje W. Boryś, wskazując, że rodzimy wyraz *chęć* w XV wieku oznaczał ‘smak, przyjemność’, a czeska pożyczka *chuć* w XVI wieku często funkcjonowała w znaczeniu ‘chęć, skłonność; smak’.

Ślady dawnego znaczenia rejestruje Linde, który jako jedno ze znaczeń rzeczownika *chuć* podaje ‘smak, który co ma’. W PSDP wyrazy *chęć* i *chuć* mają trzy znaczenia, tj.: *chęć* 1. ‘przychylność, skłonność’; 2. ‘smak’; 3. ‘przyjemność’, *chuć* 1. ‘pragnienie, żądza, chęć, ochota’; 2. ‘skłonność’; 3. ‘smakowitość’.

W MSZP odnotowane zostały znaczenia rzeczownika *chęć* 1. ‘przychylność, skłonność’, 2. ‘smak’, 3. ‘przyjemność’. Cytaty zaczerpnięte z powyższych źró-

⁸ Cytaty wraz z lokalizacjami przytaczam za PSDP.

deł potwierdzają funkcjonowanie rzeczowników *chęć* i *chuć* w znaczeniach ‘smak’ i ‘smakowitość’:

Chęć jego jako żemla se Drdzie. (BkZ)

Chleb z nieba miał w sobie wszelkie kochanie i chuć a smak wszelkiej wdzięczności. (1 Leop. Sap. 16, 20)

Jak wspomniałam na wstępie, zapożyczony z języka niemieckiego rzeczownik *smak* w znaczeniu ‘smak, zmysł smaku; smak czegoś, posmak’ datowany jest w polszczyźnie na wiek XV, a zatem pojawił w języku polskim w okresie silnych wpływów niemieckich związanych z lokacją miast i wsi, które przypadały na wieki XIII, XIV i XV. Zenon Klemensiewicz w *Historii języka polskiego* pisze:

Gospodarcza i administracyjna przewaga Niemców w ośrodkach ich skupienia wspiera upowszechnianie się germanizmów zwłaszcza w słownictwie rzemiosła, handlu, prawa, budownictwa i różnych dziedzin związanych z miastem i życiem mieszczan (Klemensiewicz 1961: 142)⁹.

Wpływ ten zaznaczył się również w słownictwie kulinarnym, o czym pisze w *Dziejach kultury polskiej* A. Brückner:

W życiu średniowiecznym, ubogim pod względem umysłowym, o kuchnię („stół chlebowy”) najwięcej dbano, a do rozmnożenia i urozmaicenia kuchni polskiej najbardziej się miasta przyłożyły, skoro słownictwo kuchenne obfituje w germanizmy bardziej może niż wszelki inny dział językowy (Brückner 1958: 489).

Wyraz *smak* jest przykładem zapożyczenia leksykalnego, całkowicie przyswojonego przez język polski, które zostało zaadaptowane pod względem graficznym, fonetycznym i morfologicznym. Pod względem semantycznym jest przykładem jednostki o wysokim stopniu polisemiczności. W SL hasło *smak* ma trzy znaczenia:

1. ‘smak w potrawach, w trunkach’ (w węższym znaczeniu także ‘smak, dobry smak, smakowitość’, także: ‘smak, ukontentowanie, rozkosz, słodycz’, ‘niesmak, dyzgustowanie, nieukontentowanie, niechęć, przykrość’);
2. ‘smak, smakowanie, czyli zmysł smaku, ukuszenie’
3. ‘smak rybi, przysmak, rosół rybi, sałsza’.

SW rejestruje aż dziesięć znaczeń:

⁹ O rozprzestrzenianiu się niemieckich pożyczek w języku polskim pisze Bogdan Walczak w *Zarysie dziejów języka polskiego* (Walczak 1999). Zarówno w dobie staropolskiej, jak i w średniopolskiej germanizmy „dotyczyły sfery życia praktycznego, głównie handlu, rzemiosła, budownictwa, wojskowości” (Walczak 1999: 160). Autor podaje, że „pożyczki (głównie nazywające rzeczy nowe, które wcześniej nie miały nazw rodzimych) obficie przenikały do polszczyzny, nie napotykać niechęci i oporu jej użytkowników – sam jednak niemiecki nigdy nie był u nas traktowany jako język kultury, jak łacina czy czeski, a potem włoski czy francuski” (Walczak 1999: 160). Warto nadmienić, że niemiecką proveniencję mają również inne wyrazy dotyczące percepcji smakowej (między innymi *kosztować* od XV wieku ‘próbować smakiem, badać smak potraw, napojów’, ‘poznawać, doświadczać’ od stwniem. *kosten* ‘doświadczać, badać, próbować, kosztować’ (SEBor.), *próbować* ‘jeść lub pić coś w niewielkiej ilości, aby sprawdzić, jak to smakuje; kosztować, smakować’ (USJP) od niem. *Probe* ‘próba; doświadczenie, eksperyment; próbka, wzorzec’ (SEBor.: 485)).

1. 'jeden ze zmysłów, którym rozróżniamy, co kwaśne, co słodkie, co gorzkie, co cierpkie itd.' (*przen.* 'apetyt, chęć, chrapka, oskoma', *przen.* 'poczucie estetyczne, wrażliwość na piękno, zdolność odczuwania piękna i brzydoty w przedmiotach, gust', *przen.* 'gust, upodobanie, zamiłowanie, pociąg, żyłka do czego');
2. a) 'przymiot czego w taki lub inny sposób działający na zmysł smaku', b) 'dobry smak, smaczność, smakowitość';
3. *przen.* 'przymiot, warunki dzieła zdolne zadowolić poczucie estetyczne, gust';
4. 'przysmak, smakołyk';
5. 'woń przyjemna, zapach łechcący miłe podniebienie' (*przen.* słodycz, rozkosz, przyjemność, pocięcha, uciecha, ukontentowanie');
6. 'przyprawa zrobiona dla dodania jej do potrawy, aby jej nadać smak jaki';
7. *anat.* 'nerw smaku, *daw.* nerw ukuszenia, nerw smakowity = nerw smakowy (*nervus gustatorius*);
8. *kip.* 'harmonja smaku = pożądane ustosunkowanie ciał ekstraktowych w winie';
9. *patol.* smak opaczny (*parageusia*). stępienie smaku (*hypergeusia*);
10. *piw.* 'smak piwa cierpki, czysty, drętki, drożdżowy, gorzki, pełny, słodki, stęchły, swędny, winny, wiórowy (= nabyty od wiórów używanych do klarowania piwa), wodnisty, zwietrzały'.

Natomiast USJP rejestruje już tylko pięć znaczeń:

1. 'zmysł, którego receptory znajdujące się głównie na języku pozwalają na rozpoznanie pewnych właściwości przyjmowanych pokarmów (takich jak słodycz, kwaśność, słoność, gorzycz)';
2. 'właściwość rzeczy, najczęściej jadalnych, działająca na ten zmysł, często właściwość sprawiająca przyjemne wrażenie';
3. 'chęć do jedzenia, przyjemność, którą ktoś znajduje w jedzeniu, w picciu, czasem w paleniu papierosów';
4. *książk.* a) 'upodobanie, pociąg do czegoś', b) 'poczucie piękna, harmonii, elegancji; gust', c) 'to, co jest w czymś najwartościowsze, najciekawsze, najbardziej atrakcyjne';
5. *przestarz.* a) 'przyprawa do potrawy, napoju itp., nadająca im charakterystyczną właściwość', b) 'wywar z włoszczyzny, z mięsa lub z kości na zupę'.

Powyższe zestawienie definicji zaczerpniętych z SL, SW i USJP pokazuje, że znaczenie 'zmysł smaku' jest podstawowym i najważniejszym obok 'właściwość rzeczy jadalnych'. Pozostałe znaczenia w większości charakteryzowały się w polszczyźnie historycznej lub charakteryzują w języku współczesnym zawężonym zakresem funkcjonowania (na co wskazują kwalifikatory: *anat.*, *daw.*, *kip.*, *patol.*, *piw.*, *książk.*, *przestarz.*). Znaczenia przenośne odnoszą się bądź do sfery uczuć/emocji (rozkosz, przyjemność), bądź estetycznych (gust, poczucie piękna)¹⁰.

Na zakończenie warto nadmienić, że pod wpływem niemieckiej pożyczki doszło do zmian w zasobie leksykalnym polszczyzny. Wyraz *smak* jako aktywna baza derywacyjna stał się podstawą dla licznych derywatów, które z punktu widzenia polszczyzny współczesnej przeszły do archiwum języka (na przykład *smaka* 'apetyt, chęć do jedzenia' (SL), *smakowniczek/smakarz* 'przebierający, papinkarz' (SL)¹¹, *smaczno* 'dobrego smaku, smaczny, pełen smaku' (SL), *smaczność* 'smakowitość' (SL));

¹⁰ O możliwościach metaforycznego określenia uczuć za pomocą nazw cech percypowanych zmysłem smaku zob. Bronikowska 2002. Wyrażenia zmysłowe będące podstawą metafor językowych analizuje Anna Pajdzińska (1996).

¹¹ W MSZP wyraz *smakowniczek* zdefiniowany jest jako *spieszcz.* 'ten, co wybredza w jedzeniu, grymaśnik'.

mają ograniczony zakres funkcjonowania (na przykład leksemy opatrzone w USJP kwalifikatorem *książk.*: *smakosz* ‘ten, kto lubi jeść smaczne potrawy, delektuje się wyszukany jedzeniem, napojami i zna się na nich’, *smakołyk* ‘ulubiona, wymyślna potrawa, coś bardzo smacznego do jedzenia lub picia’, *smakoszostwo* ‘upodobanie do wyszukanego jedzenia i picia, rzadziej palenia’, *smakowicie* ‘w sposób wzbudzający apetyt, zachęcający do jedzenia; smacznie, apetycznie’, ‘w sposób świadczący o czymś apetycie, o jedzeniu czegoś ze smakiem’, *przysmak* ‘coś bardzo smacznego, ulubiona potrawa, smakołyk’, *posmak* ‘dodatkowy, uboczny smak, obcy danej potrawie, danemu napojowi, pozostający po ich zjedzeniu’ oraz prefiksalne czasowniki: *posmakować* ‘zjeść lub wypić trochę czegoś w celu poznania smaku’, ‘przypaść do smaku; zasmakować’, *zasmakować* ‘o potrawie: przypaść komuś do smaku’) oraz są żywotne funkcjonalnie (na przykład *smaczny* ‘mający dobry smak, smakujący komuś, zachęcający do jedzenia; smakowity, apetyczny’ (USJP), *smakowy* ‘dotyczący smaku – zmysłu’, ‘dotyczący smaku – właściwości rzeczy jadalnych’ (USJP), *smakowity* ‘bardzo smaczny, wzbudzający apetyt, zachęcający do jedzenia’ (USJP))¹².

Tak więc na gruncie języka polskiego nazwa zmysłu smaku jest wtórna wobec nazwy *ukuszenie*. Jej pojawienie się w polszczyźnie pod wpływem języka niemieckiego i całkowite zaadaptowanie do języka polskiego, spowodowało zmiany w zasobie leksykalnym związanym z percepcją smakową. Wyrazistość semantyczna oraz aktywność derywacyjna niemieckiej pożyczki miały wpływ na wycofanie się z języka staropolskiej nazwy *ukuszenie*, zanik odnoszącego się do smaku znaczenia czasownika *kusić* oraz motywowanych przez niego derywatów. Z drugiej strony doszło do wzbogacenia polszczyzny o nowe jednostki, słowotwórczo pochodne od nazwy *smak*. Pokazuje to, jak bardzo zmienia się język, jak ewoluują znaczenia poszczególnych wyrazów, gdy zostaną „oświetlone promieniami historii”¹³.

Literatura

- BORAWSKI S., FURDAL A., 2003, *Wybór tekstów do historii języka polskiego*, Warszawa.
 BRONIKOWSKA R., 2002, *Nazwy cech percypowanych zmysłem smaku jako określenia uczuć*, „Poradnik Językowy” z. 6, s. 43–58.
 BRÜCKNER A., 1958, *Dzieje kultury polskiej (od czasów przedhistorycznych do r. 1506)*, t. 1, Warszawa.

¹² O polisemii i żywotności wyrazu *smak* jako bazy derywacyjnej we współczesnej polszczyźnie świadczą gniazda słowotwórcze opracowane przez autorów SGS, którzy traktują go jako jednostkę polisemiczną, mającą pięć znaczeń. Odrębne gniazda słowotwórcze tworzą trzy znaczenia, numerowane jako: 1. ‘zmysł, którego narządy znajdujące się na języku reagują na bodźce’, 2. ‘właściwość potraw’, 5. ‘poczucie piękna, harmonii, wytworność, gust’. Użycia wyrazów oznaczone numerami 3. i 4. są hasłami jednoelementowymi. Znaczenia 1., 2. i 5. stanowią bazę dla gniazd słowotwórczych o różnym stopniu złożoności, pojemności i głębokości.

¹³ Zob. „W każdym niemal słowie naszego języka tkwi pierwiastek swoistego piękna, a odsłania się on nam wówczas, gdy ze słowem obujemy bezinteresownie – a to znaczy między innymi: teoretycznie – gdy otrząśniemy je z powszedniości i, kontemplując je niejako, oświetlimy promieniami historii: w promieniach tych słowa zaczynają grać barwami jak drogie kamienie w promieniach słońca” (Doroszewski 1948: 21).

- DOROSZEWSKI W., 1948, *Rozmowy o języku*, Warszawa.
- KRAPIEC M. A., 2008, *Charakterystyka funkcji poznawczej zmysłów zewnętrznych*, [w:] św. Tomasz z Akwinu, *Dysputy problemowe „O zmysłowości”, „O uczuciach”*, Lublin, s. 299–312.
- MSZP: F. Wysocka (red.), *Mały słownik zaginionej polszczyzny*, Kraków 2003.
- PAJDZIŃSKA A., 1996, *Wrażenia zmysłowe jako podstawa metafor językowych*, „Etnolingwistyka” nr 8, s. 113–130.
- PSDP: S. Reczek, *Podręczny słownik dawnej polszczyzny*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968.
- SBOR.: W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2006.
- SEBAŃ.: A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 2000.
- SEBR.: A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1970.
- SEŚL.: F. Ślawski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–3, Kraków 1952–1969.
- SGS: H. Jadacka et al., *Słownik gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, t. 2: *Gniazda odrzeczownikowe*, Kraków 2001.
- SL: S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, Lwów 1855.
- SŁ-P: K. Kumaniecki, *Słownik łacińsko-polski*, Warszawa 1974.
- SSTP.: S. Urbańczyk (red.), *Słownik staropolski*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–1985.
- SW: J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, Warszawa 1900–1927.
- USJP: S. Dubisz (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa 2003.
- VRTL-WIERCZYŃSKI S., 1977, *Wybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do roku 1543*, Warszawa.
- WALCZAK B., 1999, *Zarys dziejów języka polskiego*, Wrocław.

Names of sense of taste in Polish Summary

The article aims at presenting ways of naming a perception of taste and a sense of taste in the history of Polish language together with semantic changes of chosen lexemes. The comparative analysis of a word *smak* (*taste*) in Slavonic, German and Roman languages and the fragments of a general confession from 14 and 15 centuries proves that in Old Polish a word *ukuszenie* functioned and it was a “Slavonic” name for a sense of taste. The material excerpted from various dictionaries contains: derivatives formed on a basis of a verb *kusić* (in Old Polish – to try, to taste something), the words *chęć* and *chuć* which semantically were connected with a perception of taste, and the word *smak* as well as a group of its derivatives. The author describes etymology and semantics of the words, presents lexicographic representation of them and their relations (e.g. between *kusić*, *ukusić*, *ukuszenie* and *ukąsić*, *ukąszenie*). The analysis proves that *smak* is a secondary comparing to *ukuszenie* and its borrowing from German in 15 century caused changes in all lexis connected with a perception of taste.